

Səmədov Səbuhi Mətləb oğlu

Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti
sebuhi_bsu@mail.ru

SSRİ PARÇALANANA QƏDƏRKİ DÖVÜRDƏ XƏZƏR GEOSİYASİ REGIONUNDA MÜNASİBƏTLƏR

Açar sözlər: *Xəzər dənizi, status, kondominium, SSRİ, İran, tarix*

Key words: *Caspian Sea, status, condominium, USSR, Iran, history*

Ключевые слова: *Каспийское море, статус, condominium, СССР, Иран, история*

Tarixi sənədlər göstərir ki, XVIII əsrin əvvəllərində Rusiya İranı və Xəzər dənizinin İran hissəsini xarici ərazi kimi qəbul edirdi, Təxminən 1701-ci ildə Böyük Pyotr Artyom Volinski adlı şəxsi İrana səfərə göndərir və ona Xəzər ətrafınan məlumat toplamağı göstəriş verir. Eyni zamanda, Xəzərin şərq sahilinə knyaz Berkoviç-Çerkasskinin başçılığı altında rus ekspedisiyası gəlir. Səfərlərin nəticəsi olaraq, ticarət haqqında saziş imzalanmışdır ki, bu da rus tacirlərinə İranda ticarət etmək hüququ verirdi. O zaman, Rusiya İranın Xəzər sahilinə olan hüququnu tam tanıyırdı və bu ərazilərdə hansısa bir hüquq almaq üçün İranla saziş bağlamağın vacibliyini anlayırdı. 1721-1722-ci illərdə rus qoşunları, əfqan üsyanlarının yatırılması bəhanəsi ilə İranın Xəzərətrafi rayonlarına doğru irəliləməyə başladılar. Rusiyanın İrandakı konsulu Semyon Avraamov göstəriş aldı ki, İrana göstərilən hərbi yardımın əvəzində şərt olaraq Xəzər sahilindəki bəzi ərazilər Rusiyaya verilsin. Aydındır ki, o zaman, Rusiya Xəzərin İran ərazisi olduğuna şübhə etmirdi.

XIX əsrdə Rusiya Xəzərin sahilində öz hakimiyyətini bərpa etmək üçün səylərini davam etdirməyə çalışırdı. Gülüstan müqaviləsinin 5-ci maddəsi (1827-ci ilin oktyabrı) Rusiyaya onun gəmilərinin Xəzər dənizində üzməsi üçün istisna hüquq verdi. 10 fevral 1828-ci ildə bağlanmış Türkmənçay müqaviləsi isə Rusiyaya onun gəmilərinin Xəzər dənizində yerləşdirilməsi hüququnu təsdiq etdi. Gələcək hadisələrin təhlili onu göstərdi ki, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri Xəzərin o zamankı rejimi üçün çox kritik olmuşdur.

Əfqanıstan, İran və Tibet haqqında 18 avqust 1907-ci il tarixli ingilis-rus Konvensiyası İranın razılığı olmadan onu iki yerə - şimali və cənubi vilayətlərə bölmüşdür. Şimal vilayəti Rusiyanın, cənub vilayəti isə Britaniyanın himayəsinə verilmişdir. Bu Konvensiya, Gülüstan və Türkmənçay müqavilələri ilə bünövrəsi qoyulmuş Rusiyanın Xəzərdəki hegemonluğunu gücləndirmişdir.

XX əsrin əvvəllərində vəziyyət radikal olaraq dəyişməyə başladı. Yeni yaranmış sovet hökuməti 1921-ci ildə İranla müqavilə bağlayır. Müqavilədə əsas şərt kimi Xəzərdə gəmiçilik üzərindən İngiltərənin nəzarətini aradan qaldırılması göstərilmişdir. Bu müqaviləyə əsasən Sovet Rusiyası "koloniyalaşdırma siyasəti yeridən hökumət tərəfindən aparılan tiranik siyasətdən əl çəkir". Çar Rusiyası tərəfindən İran xalqının hüquqlarını tapdalayan İranla bağlanmış bütün müqavilələri və konvensiyaları puç və hüquqi cəhətdən qüvvəsi olmayan sənədlər kimi elan edirdi. Bununla da, Türkmənçay müqaviləsi ləğv edilirdi, tərəflər razılığa gəlirdilər ki, gəmiçilik üzrə eyni hüquqlara malikdirlər və bütün gəmiləri öz bayraqları altında üzməlidir.

Digər dövlətlərə Xəzərdə gəmi saxlamaq qadağan edilirdi, burada ancaq İran və sovet bayraqlarını gəzdirən gəmilər üzə bilərdi. 1921-ci ildəki müqavilənin bu bəndinə əsasən tez-tez bu hal sitat gətirilir ki, Xəzər sovet və İran dənizidir. Lakin bu cümlə əsas müqavilədə deyil, yalnız 1931-ci ildə Təşkilat, Ticarət və Gəmiçilik haqqında Konvensiyaya əlavə olaraq verilmiş 13 sayılı notada özünü büruzə verir. Onun məqsədi ondan ibarət idi ki, Xəzər ümanlarında olduğu zaman xarici fəhlələrin təxribat xarakterli əməllərinin qarşısının alınması haqqında tərəflərin göturdükləri öhdəliklər yerinə yetirilsin. Və yuxarıda adı çəkdiyimiz "Sovet-İran dənizi" cümləsi öz hüquqi yanaşma kontekstində bu münasibətlərin yenidən bərpasından başqa bir şey ifadə etmirdi.

Bu ifadənin Xəzərin hüquqi statusuna dair müddəa kimi qəbul olunması barədə əlimizdə heç bir sübut yoxdur. Şübhəsiz ki, 1921-ci il müqaviləsi İranın öz şimal qonşusu ilə sərhədlərarası münasibətlərinin stabilləşməsinə öz müsbət təsirini göstərdi. Müqaviləyə əsasən, Xəzər sahili dəniz dövləti kimi İranın statusuna edilmiş dəyişikliklər praktiki olaraq sıfıra bərabər idi. Bununla yanaşı, İran Rusiya ilə sərhəddin o tayında yaşayan xalqlarla dərin və çoxəsrlik etnik və mədəni əlaqələrini də itirdi və bu dezintegrasiya prosesi İranın şimal qonşusunun getdikcə heç də dost sayıla bilməyəcək bir qüdrətli dövlətə çevrilməsi ilə bərabər surətdə artırdı.

Rusiya ilə bağlanan sonrakı dövlətlərarası müqavilələr İran üçün hüquqi cəhətdən daha məqbul idi. Məsələn, Rusiya ilə İran arasında 25 mart 1940-cı ildə Tehranda imzalanmış ticarət və gəmiçilik haqqında müqaviləni göstərmək olar. Bu müqavilənin 12-ci maddəsinin 4-cü paragrafında belə deyilirdi:

“Yuxarıda göstərilən məsələlərə baxmayaraq, hər bir tərəf öz gəmiləri tərəfindən öz sahilyanı sularında sahil xəttinin 10 dəniz mili məsafəsinədək balıqçılıqla məşğul olmaq və öz bayrağı altında üzən gəminin heyəti tərəfindən ovlanmış balığın idxalı üçün təyin olunmuş müəyyən imtiyazlara öz hüququnu saxlayır”.

Öz-özlüyündə bu Əsasnamə müəyyən edir ki, 10 millik xətt istisna olunmaqla, Xəzər dənizinin akvatoriyası azad balıqçılıq üçün açıqdır.

Beləliklə, Xəzər üzrə əldə olunmuş müqavilə təcrübəsi Xəzərdə kondominiumun (beynəlxalq hüquqda ortaq suverenlik yeri, latın sözüdür) və ya hər hansı başqa ümumi sahiblik, yaxud da ümumi yurisdiksiya rejiminin mövcud olmasını fəikirləşmək üçün heç bir əsas vermir. Xəzərin statusu beynəlxalq hüququn ümumi qaydalarına əsasən hüququn öhdəsinə düşür. Sərhədanı rayonların quru ərazi sahələri və ya hər hansı məkanında iki və ya daha çox dövlət arasında kondominium təşkil etmək barədə beynəlxalq hüquqda heç bir prezumpsiya yoxdur. Beynəlxalq hüquqda elə bir qayda yoxdur ki, onlara əsasən belə bir status avtomatik olaraq yaransın. Kondominium və yaxud "Ümumi istifadə obyekti" ya müqavilə yolu ilə, ya da ki, iştirak edən dövlətlərin müəyyən təcrübəsinə əsaslanan adi beynəlxalq hüquq hadisəsi kimi təsis olunmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müqavilə təcrübəsi Xəzərin sahilyanı dövlətlər tərəfindən nə vaxtsa kondominium kimi baxılması haqqında bəyanatlarını təsdiq etmir. Ayrı bir tərəfdən, müqavilə təcrübəsinin bəzi məqamları ona dəlalət edir ki, bu heç də belə deyil. İrana birtərəfli qaydada hüquqi sənədlərlə rəsmiləşdirilmiş balıqçılıq hüququnun verilməsində kondominiumun mövcudluğu şəraiti ilə uzlaşmayan bəzi faktlar yer almışdır. İran tərəfdən Xəzər ehtiyatlarına verilən hüquqların ilk izharı 1867-ci ildə Lianozov qardaşlarına Xəzərin cənub hissəsində nəre balığı vətəgələrinə konsessiyanın ayrılması idi. Bu konsessiya 1879, 1886, 1893, 1896, 1906-cı illərdə yenidən bərpa olunmuş və beləliklə də müddəti 1925-ci ilə kimi uzadılmışdır. Sonrakı dövrlərdə bu konsessiya hüquqları sovet hakimiyyətinə verildi, bütün bu müddəalar İran və Rusiya arasında 1927-ci ildə balıqçılıq vətəgələri haqqında bağlanmış 3 sayılı Protokolda öz əksini tapmışdır.

1927-ci il konsessiyasının müddəti 1953-cü ildə bitmişdir və 2 fevral 1953-cü il tarixli notada SSRİ hökuməti qeyd etmişdir ki, İran “konsessiyanın müddətini bitirmək üçün öz qanuni hüququndan istifadə etmişdir və müvafiq olaraq, İran balıq vətəgələrini müstəqil istismar etmək hüququnu qazanmışdır”. Bunun məntiqi davamı olaraq ortaya bir nəticə çıxır ki, İran bu məsələlərdə yalnız birtərəfli qaydada hərəkət etmişdir və hər zaman Xəzərə İranın şəxsi mülkiyyəti kimi baxmışdır.

İranın bu hüquqların verilməsində səlahiyyətləri həm çar Rusiyası, həm də sovet hökuməti tərəfindən tanınmışdır. Bu faktlar həmin dövrdə araşdırdığımız su məkanlarında kondominiumun mövcud olması ilə bir araya gəlmir.

XX əsirdən etibarən Xəzər dənizində İran və Rusiyanın maraqları öz spesifikasiyasını dəyişməyə, zamanla siyasi nüfuz dairəsindən çıxaraq iqtisadi maraq dairəsinə keçmişdir.

İndi isə sahilyanı dövlətlərin Xəzərin mineral resurslarına olan münasibətini araşdıraraq. Sovet İttifaqı tərəfindən Xəzərdə neft mədənlərinin işlənməsi 1949-cu ildə başlamışdır.

Bu təcrübə onu göstərir ki, nə Sovet İttifaqı, nə də ki İran, Xəzərin mineral ehtiyatlarını ümumi mülkiyyət kimi qiymətləndirmirdilər, bütün bunlara nəinki onları hərəkətləri, hətta hüquqi sənədlər də dəlalət edirdi. "Belə ki, 1966-cı il tarixli beynəlxalq Sovet hərbi-dənizçilik hüquq sorğu-məlumat kitabında Xəzər barədə bunlar yazılmışdır: "Kontinental şelfin dənizdəki resursları hər bir tərəfə (yəni SSRİ və İran) öz zonasının hüdudları çərçivəsində uyğun olaraq aiddir. Heç bir şübhə yoxdur ki, bu fikir sovet hökumətinin rəsmi mövqeyini ifadə edirdi. Yeri gəlmişkən, sovet neft mədənlərinin fəaliyyətinin tənzimləmək və Xəzər dənizinin çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti tərəfindən verilmiş Qərar da bunu bir daha təsdiq edir. Düzdür, Qərarın hansı ərazilər çərçivəsində hərəkət etməsi göstərilməsə də, aydındır ki, bu ancaq sovet nazirlikləri, idarələri və gəmilərinə aid olmuşdur və heç bir yerdə göstərilmir ki, bu Qərar haqqında İranla hər hansı bir məsləhətləşmə olmuşdur.

İran təcrübəsinə gəldikdə isə, onu qeyd etmək lazımdır ki, 8 iyun 1955-ci ildə verilmiş kontinental şelfin mineral resurslarının istismarı haqqında Aktın 2-ci maddəsinə edilmiş əlavənin Xəzərə aid olan hissəsində göstərilir ki, "İranın sahilyanı bölgəsinə bitişik kontinental şelfə aid olan sualtı ərazilər, dəniz dibindəki təbii ehtiyatlar və resurslar İrana aid olub, olacaq və onun suvereniteti altındadır".

Sahilyanı dövlətlərin son zamanlardakı təcrübəsi ona dəlalət edir ki, Xəzərin mineral ehtiyatlarının birgə istismarı heç zaman olmayıbdır. Azərbaycan və Rusiya hökumətləri arasında bağlanmış 20 noyabr 1993-cü il tarixli Sazişin 2-ci bəndində yazılıb ki, "Azəri" və "Çıraq" yataqları "dənizin Azərbaycan sektorunda" yerləşir. 1996-cı ilin yanvar ayında Prezident Heydər Əliyev və Baş nazir V.Çernomirdin arasında Azərbaycan neftinin Rusiya ərazisindən nəqli barədə imzalanmış dövlətlərarası sazişdə də söhbət "Xəzər dənizindən çıxarılan Azərbaycan nefti"ndən gedir. Bu sazişin 2-ci maddəsində Rusiya tərəfi boynuna alır ki, "o Azərbaycan neftinə sahiblik etmir", yəni ən yüksək dövlət səviyyəsində etiraf edir ki, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda çıxarılan neftin sahibi Azərbaycandır. Hər iki halda, danışıqlara heç bir ayrı Xəzəryanı dövlət dəvət olunmamışdır, sazişlər onların iştirakı olmadan imzalanırdı.

SSRİ isə öz daxili qanunları ilə, orta xətt prinsipinə əsasən dörd respublika arasında ; 19% - Rusiya, 29%- Qazaxıstan, 21% Azərbaycan, 16% Türkmənistan olmaqla milli sektorlar müəyyənləşdi və Xəzəryanı dövlətlərin su sərhədləri müəyyən edildi. Beynəlxalq müşahidəçilərin belə hesab edirlər ki, hal-hazırda heç bir zərurət və əsas yoxdur ki, mövcud bölgüyə yenidən baxılsın. Məsələyə yenidən baxılarsa belə, köhnə prinsip qüvvədə saxlanılmalıdır ki, nə İran 20% pay istəyə bilsün, nə də Türkmənistan əlavə yataq iddiasında olmasın. Xəzəryanı ölkələrin, 1996-cı il noyabrın 12-də Aşqabadda anlaşmasına əsasən, mövcud hüquqi rejim və anlaşma Konvensiya qəbul edilənə qədər əsas sənəd hesab olunsun. 1991-ci il dekabrın 21-də Almatı Deklarasiyası qəbul edərək, varis-dövlətlər və rəşələlərinin bütün mövcud beynəlxalq öhdəliklərini üzərlərinə götürərək Sovet-İran razılaşmasının hüquqi varisliyini də qəbul etmiş olublar

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan SSR Konstitutsiyası. Bakı. 1978.
2. Баскин Ю.Я., Фельдман Д.Н. История международного права. Москва. 1989.
3. Советско-иранские отношения в договорах, соглашениях и конвенциях. Москва., 1967.
4. Hergiz F. Iran and Soviet South. The Royal Institute of International Affaires. London., 1995.

Relations in the Caspian geopolitical region the during period before the disperse of the USSR

Summary

XVIII-XIX prisoners of war fought for the interests in the Caspian region between Iran and Russia. At the beginning of the XVIII century, Russia recognized Iran and the Iranian part of the Caspian Sea as a foreign territory. In the XIX century, Russia tried to continue its efforts to restore its power on the coast of the Caspian Sea.

Отношения в Каспийском геополитическом регионе до распада СССР

Резюме

XVIII-XIX вв. борьба за круг интересов в Каспийском регионе шла между Ираном и Россией. В начале XVIII века Россия воспринимала Иран и иранскую часть Каспийского моря как внешнюю территорию. В XIX веке Россия прилагала все усилия для восстановления своей власти на берегу Каспия.

Rəyçi: dos. İ.H.Hüseynov